

Kontny, Bartosz

Znaleziska toków z obszaru kultury przeworskiej

Światowit 1 (42)/Fasc.B, 128-137

1999

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Znaleziska toków z obszaru kultury przeworskiej (Pl. 57-60)

W grobach kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego dosyć często znajduje się toki, czyli dolne okucia drzewca włóczni albo oszczepu. Pełniły one kilka funkcji. Wydaje się, że podstawową było umożliwienie wbicia w ziemię okutej nimi broni. Broń drzewcowa, jako wyznacznik pozycji wojownika, odgrywała zapewne bardzo istotną rolę. Według słów Tacyta Germanie „żadnej jednak czy to publicznej czy to prywatnej sprawy nie załatwiają inaczej jak tylko uzbrojeni. Lecz nosić broni wedle zwyczaju nikomu w przód nie wolno, aż gmina uzna go za zdolnego. Wtedy na samym zgromadzeniu albo któryś ze starszyzny, albo ojciec, albo krewni zdobią młodzieńca tarczą i frameą. To u nich zastępuje togę męską, to jest pierwszym odznaczeniem młodzieńczym”¹. Z opisu tego wynika, że broń drzewcowa (*framea*) towarzyszyła wojownikom podczas bardzo wielu czynności życiowych, niekoniecznie związanych z walką. Świadczyła ona jednocześnie o statusie wojownika. Podobną rolę pełniła włócznia wśród społeczności Masajów, pozostających na zbliżonym etapie rozwoju społecznego. Wojownicy masajscy nie rozstawali się z nią w ciągu dnia, by na noc przekazać ją w opiekę swoim kobietom (SAITOTI, BECKWITH 1985: 111). Podczas czynności absorbujących obydwie ręce lub w czasie odpoczynku Masajowie wbijali włócznię (zaopatrzoną w długi, ostry tok) w ziemię obok siebie. Powierzenie tej czynności komuś innemu było poczytywane za obrazę (SAITOTI, BECKWITH 1985: 112). Podobną sytuację zaobserwowano u zachodnioafrykańskich Jorubów (SMITH 1967: 94). Przytoczone powyżej analogie pod względem kulturowym są oczywiście bardzo odległe od realiów środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. Wydaje się jednak, że przy tak znaczącej roli broni drzewcowej potrzeba chwilowego uwolnienia rąk i jednoczesnego zachowania kontroli nad bronią mogła być jednakowa tak w społecznościach germańskich, jak i afrykańskich. W podobny sposób tok był wykorzystywany także w armii rzymskiej (Robinson 1985: 12).

Inną rolą toku było zapewne nadanie równowagi broni poprzez zrównoważenie ciężaru grotu. Ułatwiał to manewrowanie bronią. W razie potrzeby tokiem można

było posłużyć się ofensywnie, np.: w przypadku zniszczenia grotu, czy też w razie konieczności uprzedzenia ataku przeciwnika zza pleców. W taki sposób tokami posługiwali się np. Jorubowie (SMITH 1967: 94). Jak kuriozalne zastosowanie mógł niekiedy znaleźć tok pokazuje przykład młodych Masajów. W trakcie przygotowań do ceremonii inicjacji ćwiczyli się oni w rzucaniu broni drzewcowej. Czynili to jednak, używając długiego, przenikliwego toku jako ostrza (SAITOTI, BECKWITH 1985: 147). Należy zauważyć, że ofensywne zastosowanie toku nie było zapewne powszechne w kulturze przeworskiej. Było to spowodowane tym, że toki są tu zwykle krótkie, o niezbyt wyraźnie wyodrębnionym ostrzu².

Pojawienie się toków w kulturze przeworskiej wiązać należy z oddziaływaniem celtyckim, czytelnym między innymi w dziedzinie uzbrojenia (JAHN 1916: 22). Egzemplarze znane z materiałów grobowych tej kultury mają postać tulejkowatą, zwężającą się stożkowato ku dołowi, przy tym często nie są zakończone wyraźnym, ostrym wierzchołkiem (pl. 57). Zwykle zaopatrzone są w poprzeczny nit, umieszczony blisko wylotu tulejki, służący do efektywniejszego przytwierdzenia do drzewca. Długość toków waha się zwykle w granicach 5,0-6,5 cm, choć spotyka się także egzemplarze nieco dłuższe. Dolne okucia broni drzewcowej współwystępują najczęściej w zespołach grobowych z grotami. Średnice tulejek toku i grotu są wówczas zbliżone i wynoszą najczęściej 1,5-2,0 cm. Znane są egzemplarze krępe, o lekko zagiętym do środka profilu (zagięcie to może być wyraźniejsze w dolnej części toku albo pod wylotem tulejki), a także formy o prostych krawędziach, często nieco dłuższe, bardziej smukłe (tym samym wierzchołek jest bardziej przenikliwy). Te ostatnie wydają się nieco liczniejsze. Znane są również formy pośrednie, których liczba jest dość znaczna. Z tego względu przedstawione powyżej dwie podstawowe formy powinno się traktować jako skrajne punkty zakresu, w którym wyraża się zmienność toków.

Obok toków tulejkowatych (określimy je jako typ I) w materiałach grobowych kultury przeworskiej występują

¹ Tac., *Germ.* 13, 1 – *Nihil autem neque publicae neque privatae rei nisi armati agunt. sed arma sumere non ante cuiquam moris, quam civitas suffecturum probaverit. tum in ipso concilio vel principum aliquis vel pater vel propinqui scuto frameaque iuvenem ornant: haec apud illos toga, hic primus iuventutis honos.* W tekście cytuję przekład S. HAMMERA (TACYT, *Dzieła*, vol. II, Warszawa 1957, p. 221).

² W literaturze przedmiotu odnotować można jeszcze jedną sugestię, dotyczącą funkcji toku. Miałby on chronić drzewce broni przed zabrudzeniem (ELANTKOWSKA 1961: 71). Koncepcja ta nie wymaga jednak, jak się wydaje, rozbudowanej polemiki. Dość stwierdzić, że brak jest jakichkolwiek przykładów tak szczególnej dbałości o stan dolnej części drzewca broni.

także toki z trzpieniem (typ II), również nawiązujące do tradycji celtyckich. Charakteryzują się one obecnością wyraźnie wyodrębnionego trzpienia, wbijanego w dolną część drzewca oraz masywniejszej, dolnej części, zwężającej się ku dołowi. Egzemplarze tego typu nie były dotychczas dostrzegane w polskiej literaturze przedmiotu.

W świecie celtyckim toki mocowane za pomocą trzpienia były szeroko rozpowszechnione³. Występowały one w szerokiej gamie form i rozmiarów od fazy LT B do LT D⁴, przy czym najliczniejsze były najprawdopodobniej w fazie LT C₁⁵. Zdaniem M. Jahna w przeważającej liczbie przypadków występowały one w okresie środkowolateńskim (JAHN 1916: 34-35). Zasięg ich występowania jest bardzo szeroki i obejmuje obszar Czech, Moraw, Słowacji, zakarpaciej Ukrainy, północnych Włoch, Niemiec (np.: Wirtembergia, Bawaria, Palatynat), Szwajcarii, Francji (np.: Szampania). Najczęściej spotyka się egzemplarze o zbliżonej długości trzpienia i części pracującej (np.: Lovošice, okr. Litoměřice, grób 3 (WALDHAUSER 1988: 173, fig. 3), Vevey – Saint Martin, cant. de Vaud, gr. 26 (JAHN 1916: fig. 21; DÉCHELETTE 1927: fig. 447), Bologna-Benacci, gr. 176 (MONTELIUS 1895: 524, pl. 111: 15), ale częste są także przykłady trzpieni wyraźnie dłuższych (np.: Connantre, dép. Marne, (DÉCHELETTE 1927: fig. 481: 1), Niederolm, Kr. Mainz⁶, Andernach, Kr. Magen (KOENEN 1888: pl. VIII). Rozmiary toków tego typu także nie są jednolite i wahają się od około 6,0 cm (np.: Galliš Lovačka, raj. Mukačevo) (KOBAL' 1996: 147, fig. 2:15), Horkheim, Kr. Heilbronn, gr. II (SCHILTZ 1901: 25, fig. II: 40) do ponad 22 cm (Connantre, dep. Marne⁷). Bardzo zróżnicowaną formę przybiera część pracująca. Znane są następujące odmiany (pl. 58):

a- wydłużone, stożkowate, o lekko zaokrąglonym wierzchołku, np.: Dalheim, Kr. Oppenheim⁸, Bajč-Vlkano, okr. Komárno, gr. 24, 60 (BENADIK 1960: 400, 405, pl. VII: 20, XIII: 7),

b- w kształcie ostrosłupa o podstawie wieloboku foremnego (o ilości boków większej niż 4), np.: Steinbichel, Kr. Manching, gr. 21, 35 (KRÄMER 1985: 80, 86, pl. 12: 3, 21: 3), Hundsruken, Kr. Manching, gr. 19/20 (KRÄMER 1985: 96, pl. 35: 12), Gauting, Kr. Starnberg, grób z 1937 r. (KRÄMER 1985: 127, pl. 65: 10), Fridolfing, Kr. Laufen (KRÄMER 1985: 117, pl. 53: 11), Horkheim, Kr. Heilbronn, gr. I, II (SCHILTZ 1901: 24-25, fig. II: 31, 40), Bevaix, cant. de Neuchâtel (VOUGA 1923: pl. XX:1), La Tène, cant. de Neuchâtel (VOUGA 1923: pl. XIV: 15-17),

c- egzemplarze podobne, lecz o części pracującej pustej w środku i z centralnie umieszczonym trzpieniem (łącznie zastosowanie tulejki i trzpienia jako elementów mocujących tok), np.: München – Obermenzing, Kr. München, gr. 12 (REINECKE 1914: 111; KRÄMER 1985: 122, pl. 60: 5), Steinbichel, Kr. Manching, gr. 40 (KRÄMER 1985: 89, pl. 26: 3), Gournay sur Aronde, dép. Oise (BRUNAU, MENIEL, POPLIN 1985: 121), oppidum w Manching (SIEVERS 1989: fig. 2: 10-11),

d- krępe formy stożkowate, np.: Bologna-Benacci, gr. 176 (MONTELIUS 1895: 524, pl. 111: 15), Jenišůvújezd, okr. Teplice, gr. 13 (WALDHAUSER 1988: 173, fig. 3), Saint-Maurice-les-Fossés, dép. Paris (BERTRAND 1888: fig. 5, n.v.⁹), Asnières, dép. Paris¹⁰,

e- egzemplarze stożkowate, wydłużone, zaopatrzone w rozszerzenie, oddzielające trzpień od części pracującej, np.: Bajč-Vlkano, okr. Komárno, gr. 36 (BENADIK 1960: 402, pl. IX: 18), Holubice, okr. Vyškov, gr. XXXII (PROCHÁZKA 1937: 74, pl. IX: 9; FILIP 1956: 166, fig. 48: 6), Brno-Maloměřice, okr. Brno, gr. 32 (POLULIK 1942: 63),

f- o części pracującej w kształcie ostrosłupa o podstawie kwadratowej, np.: Galliš Lovačka, raj. Mukačevo (KOBAL' 1996: 147, fig. 2:15), Horný Jatov-Trnovec nad Vahom, okr. Šal'a (BENADIK, VLČEK, AMBROS 1957: 16-17, pl. I: 8), Connantre, dép. Marne¹¹,

³ Interpretacja przedstawionych poniżej przedmiotów jako toków jest potwierdzona przez kontekst w jakim występują one w grobach szkieletowych kultury lateńskiej. Znajduje się je zwykle w okolicach stóp lub głowy szkieletu, na przedłużeniu osi grotu, który zlokalizowany jest w przeciwległej części grobu. Taki układ wskazuje niedwuznacznie, że mamy do czynienia z dolnym okuciem broni. Pozwala to na odtworzenie długości broni (JAHN 1916: 35). Jako przykłady takiej sytuacji przytoczyć można grób XXXII z Holubice na Morawach (PROCHÁZKA 1937: 74), czy też gr. 60 z Bajč-Vlkano na Słowacji (BENADIK 1960: fig. 4). Rzadziej toki występują w innym układzie, ale wówczas należy domyślać się celowego łamania broni drzewcowej (ČIZMÁR 1973: 620). Mogło być ono spowodowane względami rytualnymi, bądź faktem, że broń o zbyt dużych rozmiarach nie mieściła się w grobie (cf. DÉCHELETTE 1927: 655). Sytuację taką ilustruje przykład

gr. 26 z Vevey – Saint Martin w Szwajcarii (JAHN 1916: fig. 21; DÉCHELETTE 1927: fig. 447).

⁴ W niniejszej pracy zastosowano następujące systemy chronologiczne: dla okresu lateńskiego – Z. Woźniaka (WOŹNIAK 1970), dla młodszego okresu przedrzymskiego – T. Dąbrowskiej (DĄBROWSKA 1988), dla okresu wpływów rzymskich – H. J. Eggersa (EGGERS 1955) z modyfikacjami K. Godłowskiego (1970).

⁵ Autorowi znanych jest ponad 70 toków tego rodzaju i na tej podstawie prezentowane są jego spostrzeżenia.

⁶ Na podstawie kartoteki M. Jahna przechowywanej w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

⁷ Cf. n. 5 et cf. DÉCHELETTE 1927: fig. 481: 1

⁸ Na podstawie kartoteki M. Jahna. Cf. JAHN 1916: 60.

⁹ Cf. n. 5

¹⁰ Cf. n. 5

¹¹ Cf. n. 6

g- o części dolnej uformowanej półkuliście lub w sposób zbliżony, np.: La Tène, cant. de Neuchâtel (VOUGA 1923: pl. XIV: 18-19), Tuchomyśl, okr. Ústí nad Labem, gr. 3 (WALDHAUSER 1988: 154; pl. 32: 19)¹².

Powyższe odmiany nie dają się zwykle precyzyjnie datować. Niewiele daje również analiza rozprzestrzenienia poszczególnych form. Mimo to można jednak zauważyć pewne prawidłowości.

Toki odmiany b wydają się być charakterystyczna dla LT C₁. Tak datowane są egzemplarze z gr. 3 w Lovosicach i z Horni Kšely w Czechach (WALDHAUSER 1988: 173, fig. 3). Na sam początek LT C₁ należy określić chronologię egzemplarzy z gr. I i II w Horkheim, Kr. Heilbronn (w skład wyposażenia grobowego wchodziły m.in. zapinki z kulką na nóżce oraz wczesne zapinki o konstrukcji środkowolateńskiej, pas łańcuchowy (SCHILTZ 1903: 19, 24-25)). Na fazę LT C₁ datować można również egzemplarze z gr. 21 (fragmenty umbo taśmowatego (KRÄMER 1985: 80, pl. 12)) i z gr. 35 w Steinbichel, Kr. Manching (umbo taśmowate, zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej (KRÄMER 1985: 86, pl. 21).

Również toki odmiany c należy prawdopodobnie sytuować w obrębie fazy LT C₁. Wymienić należy w tym miejscu egzemplarz z gr. 40 w Steinbichel, Kr. Manching (umbo taśmowate, zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej (KRÄMER 1985: 89, pl. 26) oraz z gr. 12 w München-Obermenzing, Kr. München (umbo taśmowate, zapinka o konstrukcji środkowolateńskiej, miecz środkowolateński (KRÄMER 1985: 122, pl. 60).

Kontekst, w którym występują toki innych odmian nie pozwala ich wąsko datować. Można jednak zaobserwować prawidłowości w rozprzestrzenieniu niektórych z nich: toki odmiany e są charakterystyczne dla obszarów Słowacji (Bajč-Vlkanovo) i Moraw (Holubice, Brno-Maloměřice), odmiana c występuje w południowych Niemczech i Szwajcarii, zaś odmiana d w południowych Niemczech. Analiza pozostałych odmian toków z trzpieniem nie pozwala na wyciąganie daleko posuniętych wniosków.

Na obszarach znajdujących się poza zasięgiem kultury lateńskiej toki z trzpieniem występują rzadko. M. Jahn był zdania, że obszar ich występowania ograniczał się do zachodniej granicy osadnictwa germańskiego w okresie lateńskim (JAHN 1916: 60). Wbrew tej koncepcji są one jednak spotykane, choć sporadycznie, także na obszarach kultury przeworskiej.

Z cmentarzyska w Stupsku, gm. loco, pow. mławski, woj. mazowieckie pochodzi jeden egzemplarz tego typu. W grobie 4, obok licznej ceramiki, szydła żelaznego, dwóch zapinek żelaznych, noża żelaznego i dwóch grotów (w tym jednego z liściem o wycinanych krawędziach), znaleziono egzemplarz toku typu II. Miał on długość 6,5 cm i charakteryzował się czworokątnym przekrojem zarówno trzpienia, jak i dolnej części (REINBACHER 1964: 152-153) (pl. 59.1.5). Mieści się on zatem w obrębie odmiany f. Cały zespół datować można na młodszy horyzont fazy A₃, na co wskazuje obecność zapinek typu N i O wg J. Kostrzewskiego (KOSTRZEWSKI 1919) oraz grotu o wycinanych krawędziach liścia¹³.

Inny egzemplarz toku z trzpieniem znaleziono w gr. 179 w Kamieńczuku, gm. Wyszaków, pow. wyszkowski, woj. mazowieckie. W skład wyposażenia grobowego wchodziły ponadto: umbo żelazne typu 7 wg Bohnsacka (BOHNSACK 1938), żelazny imacz typu 3/189 wg Jahna (JAHN 1916), 2 fragmenty okuć brzęgu tarczy, brązowe ozdobne aplikacje¹⁴, grot o wycinanych krawędziach liścia, 2 noże żelazne, igła żelazna oraz fragmenty naczyń ceramicznych (w tym popielnicy) (DĄBROWSKA 1997: 44-45, pl. XCVII-XCVIII) (pl. 59.2). T. Dąbrowska datuje zespół na przełom faz A₃/B₁, żelazny tok określa zaś jako szydło (?) o długości 8,5 cm (DĄBROWSKA 1997: 44-45, 96-97). Obecnie egzemplarz ten ma długość 7,4 cm (dolne i górne zakończenia są ukruszone), z czego długość trzpienia wynosi 3,3 cm, zaś części dolnej 4,1 cm. Trzpień wyodrębniony jest wyraźnie, pod kątem prostym. Zarówno trzpień, jak i szersza część pracująca charakteryzują się przekrojem prostokątnym, z bokami o zbliżonej długości¹⁵. Również ten zabytek należy określić jako typ II, odmianę f.

Jest prawdopodobne, że egzemplarz toku z trzpieniem pochodzi z gr. 78 w Ciecierzynie, gm. Byczyna, pow. kluczborski, woj. opolskie (MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997: pl. LXXXIII: 13). Przedmiot ten, określony jako szydło (?) (MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997: 23), mógł w rzeczywistości służyć jako tok. Jego dolna część ma formę ostrosłupa o podstawie kwadratowej, zaś trzpień jest ułamany (długość zachowana 5,5 cm)¹⁶. Również kontekst w którym wystąpił ów zabytek uprawdopodobnia powyższą interpretację: obok fragmentów ceramiki, miecza dwusiecznego wraz z pochwą i osępki (?), w skład wyposażenia grobu wchodził grot broni drzewcowej (zachowany fragmenta-

¹² Przedstawiony powyżej podział nie aspiruje do roli klasyfikacji, a ma za zadanie głównie prezentację zróżnicowania form toków.

¹³ Cf. DĄBROWSKA 1988: 62.

¹⁴ Aplikacje tego typu przymocowywano nitami do tarcz. Umieszczano je od strony zewnętrznej przy nitach przytwierdzających umbo, bądź występowały one samodzielnie. Datuje się je na ostatnie dziesięciolecie przed nar. Chr. i początki

wczesnego okresu rzymskiego (DĄBROWSKA 1988: 201-202).

¹⁵ Autor składa podziękowania za udostępnienie zabytku dr hab. T. Dąbrowskiej z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, autorce badań i opracowania cmentarzyska w Kamieńczuku.

¹⁶ Powyższe cechy pozwalają łączyć go z typem II, odmianą f.

rycznie). Być może tworzył on, wraz z tokiem, komplet okuć broni drzewcowej. Zespół ten autorzy datują na fazę A₂ (MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997: 23). Ostateczne rozstrzygnięcie funkcji tego przedmiotu nie jest jednak możliwe, z uwagi na niezadowalający stan zachowania i publikacji zabytku.

Jako tok z trzpieniem należy traktować zabytek z Korytnicy, gm. Sobków, pow. jędrzejowski, woj. świętokrzyskie¹⁷. Znalaziono go w zespole grobowym wraz z zapinką odmiany C wg Kostrzewskiego (KOSTRZEWSKI 1919), sprzączką AD 1 wg Madyny – Legutko (MADYDA – LEGUTKO 1986), zgietym grotem broni drzewcowej, nożem i osetką. Został przy tym zinterpretowany jako grocik strzały (SKURCZYŃSKI 1947: 12, fig. 12). Zespół można datować na późny odcinek fazy A₁ lub początek fazy A₂. Zabytek był następnie publikowany przez T. Malinowskiego na podstawie szkicu pozbawionego skali i odpowiednich przekrojów, zacierpniętego z kartoteki J. Kostrzewskiego. Tym razem został on określony jako tłoczek (MALINOWSKI 1953: 259, 265, fig. 2). Taka interpretacja wynikała zapewne z błędnego połączenia części wyposażenia z dwu różnych zespołów: z grobu 1 „zacierpnięto” ów „tłoczek”, grot (określony niesłusznie jako grocik strzały) i osetkę, zaś z grobu 2 kleszcze, młotek i pilnik (cf. SKURCZYŃSKI 1947: 12, fig. 12; MALINOWSKI 1953: 259, 265). Przypisanie omawianemu zabytkowi funkcji tłoczka było już tylko konsekwencją zaliczenia go do zespołu z narzędziami kowalskimi. Błąd ten został powielony przez J. Wielowiejskiego, który datował ów zespół na I-II w. po nar. Chr. (WIELOWIEJSKI 1960: 66, 68; fig. 12), zaś A. Kokowski uściślał datowanie na schyłek I w. po nar. Chr. (KOKOWSKI 1981: 211). Tok z trzpieniem z Korytnicy znajduje bliską analogię w egzemplarzu ze Stupska, zarówno pod względem formy, jak też kontekstu, w którym wystąpił (obecność grotu broni drzewcowej w zespole).

Autorowi znany jest jeszcze jeden przedmiot, który można by posądzać o funkcję toku. Jest to egzemplarz z gr. 18 (skupienie S) w Chmielowie Piaskowym, gm. Kunów, pow. ostrowiecki, woj. świętokrzyskie (GODŁOWSKI, WICHMAN 1998: pl. XXII: 18). Został on określony jako „punca” i datowany na fazę B₂ (GODŁOWSKI, WICHMAN 1998: 23). Przedmiot ten ma jednak słabo wyodrębniony trzpień i asymetryczną część dolną, co odróżnia go od toków ze Stupska i Kamieńczyka. Także znaczna grubość trzpienia (ponad 1 cm u nasady) wyklucza możliwość zastosowania tego znaleziska w funkcji toku. Próba taka zakończyłaby się przypuszczalnie zniszczeniem dolnej części drzewca.

Jak wynika z przedstawionych powyżej rozważań toki z trzpieniem stanowią nieliczną kategorię zabytków

na obszarze kultury przeworskiej. Są one datowane na młodszy okres przedrzymski, zwłaszcza na jego schyłek. Bezcelowe wydaje się poszukiwanie dla nich bezpośrednich analogii na obszarze kultury przeworskiej. Należy przyjąć, że mamy tu do czynienia z importem idei (myśli technicznej) nie zaś z przedmiotem wykonanym przez kowali celtyckich. Wpływy lateńskie na kulturę przeworską, w tym na obszar Mazowsza, wiązały się w dużej mierze z obecnością szlaku bursztynowego. Funkcjonował on od początków I w. przed nar. Chr. zarówno w zachodnim, jak i wschodnim odgałęzieniu. Nic przy tym nie wskazuje, by upadek oppidów zahamował napływ importów celtyckich, które nadal docierały ze sceltyzowanej strefy wschodnioalpejskiej (DĄBROWSKA 1996). Pojawienie się toków z trzpieniem na Mazowszu można przypisywać tym właśnie oddziaływaniom.

Według R. Bockiusa wzdłuż szlaku bursztynowego i prawie na pewno dzięki pośrednictwu Celtów na teren kultury przeworskiej napływała broń wysokiej jakości, pochodząca z północno- i wschodnioadriatyckich peryferii świata śródziemnomorskiego (BOCKIUS 1996). Wpływy te przejawiały się m. in. w obecności umba o analogiach „bałkańskich” w gr. 34 w Dobrzankowie, gm. Przasnysz, pow. przasnyski, woj. mazowieckie (OKULICZ 1971: 152-153, fig. 44; BOCKIUS 1996: 150-154; ŁUCZKIEWICZ 1998: 256-259), oraz w gr. 182 w Błoniu, gm. Koprzywnica, pow. sandomierski, woj. świętokrzyskie (MYCIELSKA, WOŹNIAK 1988: 93, pl. CLIII A; ŁUCZKIEWICZ 1998: 259). Oddziaływania lateńskie manifestowały się również obecnością pochew mieczy, zdobionych ażurowymi okuciami i datowanych na fazę A₃, jak też samych mieczy¹⁸ (DĄBROWSKA 1988: 135-137; ŁUCZKIEWICZ 1997). Ponadto P. Łuczkiwicz doszukuje się impulsów celtyckich w podobieństwie specyficznego facetowania głowni miecza z Dębicza w Wielkopolsce z podobnie ukształtowanymi w przekroju grotami broni drzewcowej z obszarów wschodnioceltyckich (ŁUCZKIEWICZ 1998: 253-255). Wydaje się to jednak mało przekonujące.

Interesujący wydaje się fakt, że tak na cmentarzysku w Stupsku, jak i w Kamieńczyku wystąpiły również inne zabytki o proveniencji celtyckiej. W grobie 20/88 w Stupsku znaleziono m. in. umbo żelazne typu *Dobrzankowo*¹⁹ (kształtu zbliżonego do egzemplarza z Dobrosłowni, jud. Olt w Rumunii (cf. BOCKIUS 1996: fig. 4: 2)) oraz nóż z trójkątnym uchwytem. Przedmioty te, datowane są przez zapinkę typu K wg J. Kostrzewskiego na fazę A₂ (GRZYMKOWSKI 1996: 169, 171, 176). Ze Stupska pochodzą także nożyce o formie lateńskiej (DĄBROWSKA 1988: mapa 16). Z kolei w gr. 301 w Ka-

¹⁷ W tym miejscu składam podziękowania mgr Jackowi Andrzejowskiemu z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie za udostępnienie mi zabytku.

¹⁸ Dotyczy to zarówno importów, jak i naśladownictw.

¹⁹ Typ ten wyróżnił R. Bockius (1996: 150-154).

mieńczyku odkryto m. in. pochwę lateńską, zdobioną techniką *opus interrasile*, datowaną na fazę A₃ (DĄBROWSKA 1988: 136; *eadem* 1996: 134; *eadem* 1997: 62-63, 90). Rejestrowanie oddziaływań lateńskich na wyżej wzmiankowanych cmentarzyskach potwierdza słuszność łączenia z tymi wpływami także toków typu II.

Stosowany powszechnie na obszarze kultury przeworskiej rytuał ciałopalenia sprawia, że zabytki odkrywane przez archeologów pozbawione są elementów organicznych. Ponadto fakt przenoszenia wyposażenia ze stosu ciałopalnego do jamy grobowej i jego przemieszania uniemożliwia odtworzenie sposobu ich noszenia (używania) za życia pochowanych osobników. Z tego właśnie powodu możliwe jest błędne interpretowanie „niestandardowych” kategorii zabytków, w tym toków z trzpieniem. Wchodzi tu w rachubę określanie ich jako tłoczki, szydła, dłutka, punce, grociki czy krzesiwa iglicowe. Ostatnia z wymienionych kategorii jest od niedawna często dostrzegana przez polskich archeologów (JONAKOWSKI 1996: 93-94; DĄBROWSKA 1996A; MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997, *passim*; PIETRZAK 1997: 31). Można ją jednak stosunkowo łatwo odróżnić od toków. Według J. Ilkjæra krzesiwa iglicowe charakteryzują się zróżnicowaną długością części pracującej (co wynika z różnego stopnia zużycia), często występującym zdobieniem nasady części pracującej, w miarę równomierną grubością na całej długości przedmiotu (zwykle około 0,45 cm) oraz zaokrągleniem (stąpieniem) zakończenia części pracującej (ILKJÆR 1993: 243, 246). Jeszcze węższe są tzw. „szydła”, których znaczna część może być identyfikowana na podstawie analogii ze stanowisk bagiennych w Danii, jako rodzaj żelaznych oselek (ILKJÆR 1993: 265-270). Odróżnienie owych „szydeł” i krzesiw iglicowych od toków z trzpieniem nie powinno, w świetle przytoczonych danych, przedstawiać większych problemów.

Teoretycznie istnieje jeszcze jedna możliwość interpretacji zabytków ze Stupska, Kamieńczyka i Korytnicy – jako ostrzy rzymskich *pila* (cf. PETRIKOVITS 1951: fig. 3: 3-4) lub bełtów kuszy rzymskich (cf. PETRIKOVITS 1951: 201, fig. 5: 1-4). Z uwagi na odmienne datowanie tych ostatnich (na czasy cesarstwa rzymskiego), brak analogii na obszarze Barbaricum środkowoeuropejskiego oraz jakichkolwiek innych przesłanek, pozwalających wiązać tokeny typu II z rzymskim *pilum* lub kuszą, koncepcję tę należy odrzucić, zaś podobieństwo formy

(niekiedy uderzające) – uznać za przypadkowe.

W okresie wpływów rzymskich tokeny z trzpieniem nie są już spotykane, nadal jednak występują tokeny tulejkowate. Nie są one jednak tak liczne, jak w młodszych okresie przedrzymskim. Najpóźniejsze z nich pochodzą z fazy C₁ (Chmielów Piaskowy, gm. Bodzechów, pow. ostrowiecki, woj. świętokrzyskie, gr. 8 (GODŁOWSKI, WICHMAN 1998: 18, 62, pl. IX: 7). Z reguły nawiązują one do odmian charakterystycznych dla okresu wcześniejszego²⁰.

Niektóre egzemplarze są jednak wyraźnie dłuższe i posiadają wyodrębnione, długie ostrze, często o przekroju czworokątnym (pl. 60). Tokeny takie występowały już w młodszych okresie przedrzymskim. Najstarszy spośród nich jest egzemplarz z gr. 15a w Karczewcu, gm. Wierzbno, pow. węgrowski, woj. mazowieckie (DĄBROWSKA 1973: 389, pl. IV: 8), datowany na przełom faz A₂/A₃ (DĄBROWSKA 1988: zestawienie 5). Ma on długość 18 cm i jest zdobiony podwójną linią rytą u wylotu tulejki. Z fazy A₃ pochodzi „tok” o długości 15 cm z gr. 163 w Oblinie, gm. Maciejowice, pow. garwoliński, woj. mazowieckie²¹. Jego datowanie oprócz można na innych elementach uzbrojenia znalezionych w tym grobie (ostroga A wg J. Ginalskiego (GINALSKI 1991), grot o wycinanych krawędziach liścia). Z fazy A₃ pochodzi również znalezisko z gr. 297 w Kamieńczyku, gm. Wyszków, pow. wyszkowski, woj. mazowieckie (DĄBROWSKA 1997: 61-62, pl. CXXXVII: 2). Na wczesny okres rzymski datować można podobny egzemplarz z grobu 133 w Oblinie (datowanie wg karty zabytku, wykonanej przez dr Katarzynę Czarnecką, znajdującej się w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie – nr inw. pol. 986). Zbliżone datowanie posiada nieco krótszy (10,5 cm) egzemplarz z gr. 55 w Siemianicach, gm. Łęka Opatowska, pow. kępiński, woj. wielkopolskie (SZEMBEKÓWNA 1916: 170, fig. 22)²². Kolejny egzemplarz, o długości 13 cm, pochodzi z gr. 49 w Nadkolu, gm. Łochów, pow. węgrowski, woj. mazowieckie. Jest on datowany na fazę 2b cmentarzyska, co odpowiada młodszemu odcinkowi fazy B_{2a} i większej części B_{2b} (ANDRZEJOWSKI 1998: 28, 108, pl. XXXVII: 8). Natomiast znalezisko luźne z Ardanove, raj. Irśava w zakarpackiej części Ukrainy datować można, w oparciu jedynie o inne znaleziska z tego stanowiska, na fazy B_{2b} i C₁ (KOBAL’ 1997: 51). Innym luźnym znaleziskiem tego typu jest zabytek z Kryspinowa,

²⁰ Wyjątkową formę posiada tok z Malkowic, gm. Koszyce, pow. proszowski, woj. małopolskie, zakończony kulka (JAMKA 1947: 185, fig. 11). Można go datować na fazę B₁ (B_{1b}?) (cf. ANDRZEJOWSKI 1991: 86).

²¹ Dostęp do materiałów z Oblina autor zawdzięcza dr K. Czarneckiej z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, za co niniejszym składa jej podziękowania.

²² Jego forma nie jest to końca znana: zabytek zaginął, zaś a na

rysunki z publikacji cmentarzyska nie są w pełni wiarygodne (bardzo często nie oddają one rzeczywistych kształtów i rozmiarów zachowanych zabytków). Jedynym, zachowanym datownikiem w tym zespole jest grot typu I.3 wg Kaczanowskiego (1995). W tym miejscu należą się podziękowania mgr Alicji Gałęzowskiej z Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, za umożliwienie autorowi skorzystania z tych materiałów.

gm. Liszki, pow. krakowski, woj. małopolskie, stan. 2. Został on znaleziony na odcinku CCIII i ma długość 10,5 cm (zbiory Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr inw. 2399/92)²³. Pozostałe przykłady opisywanych zabytków, pochodzą z okresu późnorzymskiego. Odkryto je w Choruli, gm. Gogolin, pow. krapkowicki, woj. opolskie (gr. 23 i 2 znaleziska luźne (SZYDŁOWSKI 1964: 36, 140, fig. 22:3) i w Spycimierzu²⁴, gm. Uniejów, pow. poddębicki, woj. łódzkie, w gr. 148 (wraz z fragmentami naczyń wykonanych na kole) (KIE-TLIŃSKA, DĄBROWSKA 1963: 165, pl. XX: 23).

Do omawianej grupy zabytków nie należy raczej włączać egzemplarza z gr. 66a/1938 w Tarnowie Opolskim, gm. loco, pow. opolski, woj. opolskie jest on bowiem nieco krótszy od omawianej grupy zabytków (9,8 cm), jego tulejka ma czworokątny przekrój oraz niewielkie rozmiary (dłuższy bok mierzy 1,3 cm), zaś bardziej płaskie ostrze ma przekrój prostokątny (cf. GODŁOWSKI, SZADKOWSKA 1972: 53, pl. XXXV: 6).

Elementem łączącym przedstawione powyżej zabytki (z wyjątkiem znalezisk luźnych) jest kontekst ich wystąpienia: najczęściej nie tworzą one kompletu z grotem broni drzewcowej, przy tym są to zespoły nienaruszone. W wyposażeniu grobowym nie występuje grot lub obok grotu występuje jeszcze „klasyczny”, krótki tok²⁵. Jedynym przypadkiem wystąpienia w zespole grobowym długiego „toku” wraz z grotem jest gr. 133 w Oblinie. Jednak nawet w tym przypadku nie mamy pewności, czy tworzyły one komplet okuć tej samej broni.

Interpretacja przedstawionej powyżej sytuacji nie jest prosta. Z jednej strony można uznać, że wydłużone „toki” stanowiły rzeczywiście dolne okucie drzewców włóczni (oszczepu), zaś brak grotów w wyposażeniu grobowym tłumaczyć należy np.: „niedbałością” podczas przenoszenia wyposażenia ze stosu do jamy grobowej albo celowymi zabiegami, o nieuchwytniej dla nas przyczynie. Za takim rozwiązaniem przemawiałby fakt stosunkowo częstego (choć z całą pewnością nie tak częstego, jak w przypadku długich „toków”) odkrywania toków tulejkowatych o klasycznej formie w zespołach pozbawionych grotów²⁶. Podobne egzemplarze, zarówno pod względem długości jak i kształtu, występują w grobach kultury lateńskiej. Spełniają one niewątpliwie funkcję toku, na co wskazuje ich ułożenie w grobach na przedłużeniu linii

grotu (np.: Nebringen, Kr. Böblingen, gr. 5 (KRÄMER 1964: 24-25, fig. 5). Teoretycznie toki mogły osiągać nawet takie rozmiary, jak we włóczniach masajskich, tj. 1/3 długości włóczni (SAITOTI, BECKWITH 1985: 120). Z drugiej jednak strony istnieją przesłanki, by uznać, że długie, ostro zakończone „toki” pełniły funkcję grotów. Takie przypuszczenie wyraził ostatnio J. Andrzejowski (1998: 74). Ostrza owe odbiegają od pozostałych toków tulejkowatych ze względu na obecność ostrego wierzchołka, jak gdyby przystosowanego do walki. W pewnym stopniu nawiązują one kształtem do grotów z kości i rogu stosowanych na obszarze Barbaricum m. in. w okresie przedrzymskim i rzymskim, te zaś wykorzystywano jako groty oszczepów (KONTNY 1996). Warto w tym miejscu przywołać egzemplarz z gr. 32 w Krapkowicach, gm. loco, pow. krapkowicki, woj. opolskie. Był on zaopatrzony w niewielkie zadziory, umieszczone przy wierzchołku (MACZYŃSKA 1971: 286, fig. 36: h). Egzemplarz ten, datowany na fazę C_{1a} (ANDRZEJOWSKI 1998: 74), wskazuje na zastosowanie grotu jako okucia oszczepu, bowiem zadziory utrudniały, o ile nie uniemożliwiały wyjęcie grotu z ciała lub tarczy przeciwnika. Tym samym była to broń nieprzydatna w walce wręcz, można ją zatem zakwalifikować jako oszczep. W powyższych rozważaniach decydujące znaczenie ma jednak kontekst występowania tych znalezisk: zbyt często spotyka się je w zespołach grobowych bez grotów, by traktować to wyłącznie jako przypadek. Dlatego właśnie, pomimo pewnych wątpliwości, uznać należy iż opisywane „toki” to w rzeczywistości stożkowate groty broni drzewcowej (zapewne oszczepów).

Interesujące jest, że omawiane zabytki występują w dwóch wyraźnych koncentracjach: na Mazowszu (zabytki z młodszego okresu przedrzymskiego) i Śląsku (egzemplarze późnorzymskie). Sytuację taką tłumaczyć należy zapewne istnieniem lokalnej tradycji wykonywania toków o zredukowanym liściu. Nie jest również wykluczone, że tradycja wykonywania takich grotów w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wczesnorzymskim (Nadkole, Oblin) istniała na Mazowszu, by znaleźć kontynuację w okresie późnorzymskim na obszarze Śląska. Być może miało to związek z migracjami ludności, które nastąpiły w obrębie kultury przeworskiej pod koniec wczesnego okresu rzymskiego.

²³ Autor składa serdeczne podziękowania dr. hab. P. Kaczanowskiemu za udostępnienie mu materiałów z cmentarzyska w Kryspinowie.

²⁴ Obecnie miejscowość ta nosi nazwę Spycimierz.

²⁵ Sytuacja taka wystąpiła w gr. 163 w Oblinie.

²⁶ Ciecierzyn, gm. Byczyna, pow. kluczborski, woj. opolskie, gr. 96, 103 (MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997: 25-26, pl. XCV: 6, pl. CIII: 11), Zagorzyn, gm. Kalisz, pow. kaliski, woj. wielkopolskie, gr. 77 (DĄBROWSKI 1970: 373,

fig. 31: 27), Błonie, gm. Koprzywnica, pow. sandomierski, woj. świętokrzyskie, gr. 58, 132 (MYCIELSKA, WOŹNIAK 1988: 46-47, 77, pl. XLII: 1, pl. CXVIII: 3), Zadowice, gm. Godziesze Wielkie, pow. kaliski, woj. wielkopolskie, gr. 633 (KASZEWSKA 1978: 180, pl. I: 11), Arbasy, gm. Drohiczyn, pow. siemiatycki, woj. podlaskie, gr. 3 (autor serdecznie dziękuje za udostępnienie mu niepublikowanych materiałów z cmentarzyska w Arbasach przez mgr Katarzynę Rusin z Muzeum Okręgowego w Białymstoku).

Na zakończenie należy ustosunkować się do koncepcji K. Godłowskiego, który przypuszczał, że część toków z okresu rzymskiego mogła w rzeczywistości służyć jako okucie gryfów łuków (GODŁOWSKI 1977: 66; *Idem* 1992: 81). Takie zastosowanie nie wchodzi jednak w rachubę ze względów funkcjonalnych. Łuk, na zakończeniach ramion którego umieszczono ciężkie okucia byłby nieefektywny: zbyt wiele energii napiętego łuku musiałoby być przeznaczane w poruszenie ciężkich ramion. Im cięższe ramiona, tym mniejsza skuteczność łuku (KOOI, BERGMAN 1997: 132). Ponadto należy zauważyć, że okucia, które brał

pod uwagę K. Godłowski, nie były zaopatrywane w nacięcia do mocowania cięciwy. Cięciwa musiałaby zatem być mocowana na ramieniu łuku przed okuciem. Jak wykazały badania Kooi i Bergmana łuk, na którym umocowano cięciwę w taki sposób nie mógł być efektywny. Im dłuższy bowiem odcinek pomiędzy miejscem mocowania cięciwy a zakończeniem ramienia, tym większe drgania ramion i straty energii podczas pracy broni (KOOI, BERGMAN 1997: 132). Straty rosłyby oczywiście przy zastosowaniu metalowych okuć. Powyższe względy decydują, że pogląd K. Godłowskiego nie powinien być dalej podtrzymywany.

Wykaz skrótów użytych w artykule

Kontakte...	<i>Kontakte längs der Bernsteinstraße (zwischen Caput Adriae und den Ostseegebieten) in der Zeit um Christi Geburt</i> , ed. Woźniak Z., Kraków
PMMAiE	<i>Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna</i>
MS	<i>Materiały Starożytne</i>

Źródła pisane

P. CORNELIUS TACITUS, *Germania*, in: Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas bis zur Mitte des 1. Jahrtausend u. Z. Zweiter Teil: Tacitus, Germania, Berlin 1990.

Literatura

ANDRZEJOWSKI J.

1991

Okucia rogów do picia z młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie środkowej, MatStar 6, p. 7-120

Nadkole 2. A Cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland, Kraków

1998

BENADÍK B.

1960

Keltské pohrebisko v Bajej-Vlkanove, Slovenská Archeológia 8, fasc.2, p. 393-435

BENADÍK B., VLČEK E., AMBROS C.

1957

Keltské pohrebisko na juhozápadnom Slovensku, Bratislava

BOCKIUS R.

1996

Zu einigen Schilbeschlügen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit aus Fundkomplexen der Przeworsk Kultur, in: Kontakte..., p. 143-155

BOHNSACK B.

1938

Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen, Leipzig

BRUNAUX J. L., MENIEL P., POPLIN F.

1985

Gournay I. Les fouilles sur le sanctuaire et l'oppidum (1975-1984), Revue Archéologique de Picardie

ČIŽMAR M.

1973

Keltský kostrový hrob se čtvercovým příkopem z Domamyslic, okres Prostějov, Archeologické rozhledy 25, fasc. 6, p. 615-625

DĄBROWSKA T.

1973

Cmentarzysko kultury przeworskiej w Karczewcu, pow. Węgrów, MatStar 2, p. 383-531

1988

Wczesne fazy kultury przeworskiej. Chronologia – zasięg – powiązania, Warszawa

1996

Frühe Stufen der Przeworsk – Kultur. Bemerkungen zu den Kontakten mit Südeuropa, in: Kontakte..., p. 127-142

1996a

Krzesiwa typu skandynawskiego z Kamieńczyka, woj. Ostrołęka, in: Concordia. Studia ofiarowane prof. Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin, Warszawa, p. 45-49

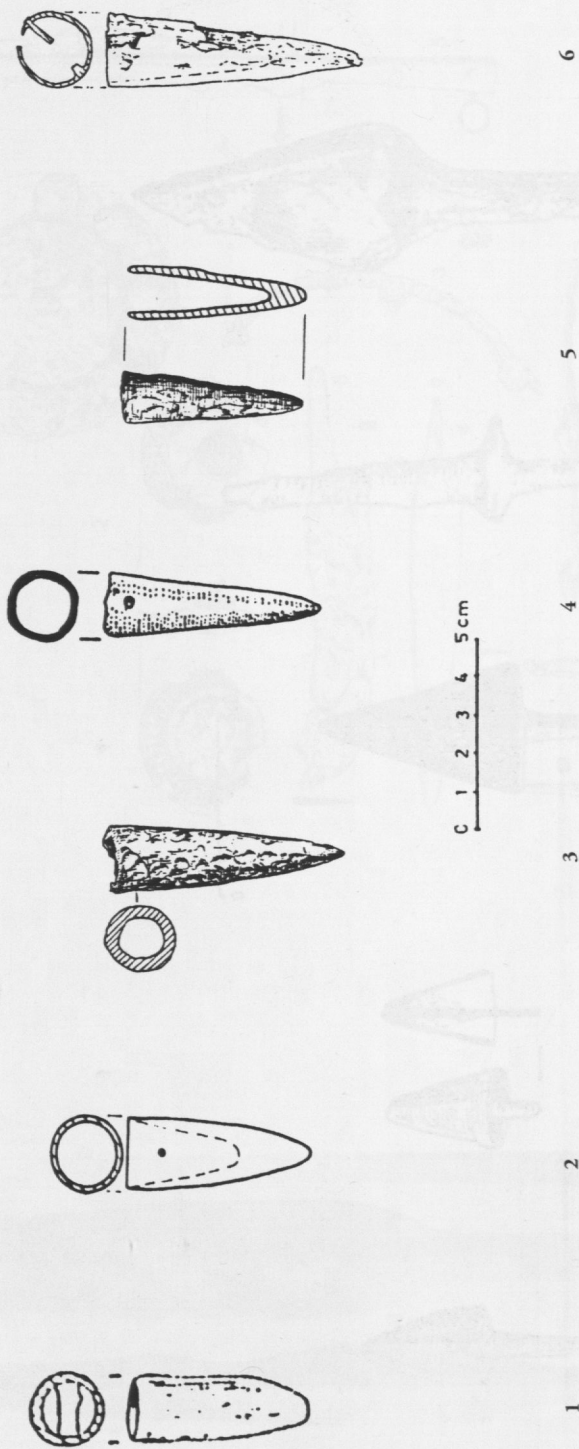
1997

Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien, Kraków

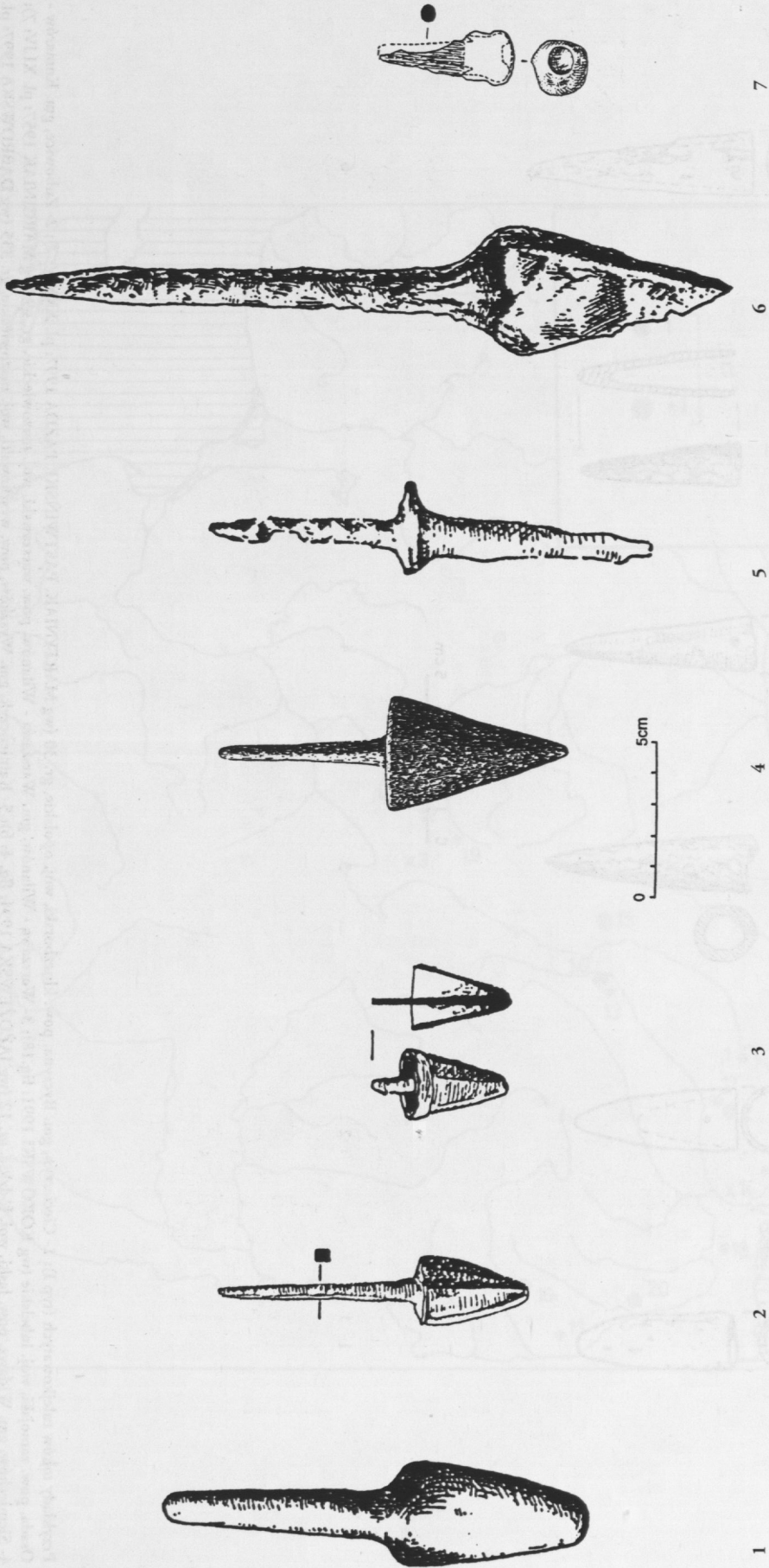
- DĄBROWSKI K.
1970 *Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego w Zagorzynie, pow. Kalisz, Sprawozdania Archeologiczne* 22, p. 331-397
- DÉCHELETTE J.
1927 *Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine*, vol. IV: *Second age du fer ou époque de La Tène*, Paris
- EGGERS H. J.
1955 *Zur absoluten Chronologie aus der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 2, p. 196-244
- ELANTKOWSKA J.
1961 *Uzbrojenie ludności kultury przeworskiej w okresie rzymskim na Śląsku*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Archeologia – Etnografia 2, p. 51-160
- FILIP J.
1956 *Keltové ve střední Evropě*, Praha
- GINALSKI J.
1991 *Ostrogi kabłąkowe kultury przeworskiej*, Przegląd 38, p. 53-84
- GODŁOWSKI K.
1970 *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, Kraków
- 1977 *Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku*, MatStar 4, p. 7-238
- 1992 *Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich*, in: Arma et Ollae. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej. Sesja naukowa, Łódź, 7-8 maja 1992r., Łódź, p. 71-88
- GODŁOWSKI K., SZADKOWSKA L.
1972 *Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Tarnowie, powiat Opole*, Opolski Rocznik Muzealny 5
- GODŁOWSKI K., WICHMAN T.
1998 *Chmielów Piaskowy. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im Świętokrzyskie Gebirge*, Kraków
- GRZYMKOWSKI A.
1996 *Ziemia Zawkrzeńska w pierwszych wiekach naszej ery*, Studia i Materiały do Dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej 2, p. 51-208
- ILKJÆR J.
1993 *Illerup Adal 3: Die Gürtel Bestandteile und Zubehör*, Jutland Archaeological Society Publications, vol. 25/3
- JAHN M.
1916 *Die Bewaffnung der Germanen in der älteren Eisenzeit etwa von 700 v. Chr. Bis 200 n. Chr.*, Würzburg
- JAMKA R.
1947 *Grób okresu rzymskiego z Malkowic pow. pińczowski*, Światowit 18, p. 179-192
- JAŹDŻEWSKA M.
1994 *Ciekawsze zespoły grobowe ze śladami wpływów celtyckich na cmentarzysku kultury przeworskiej w Siemiechowie, woj. sieradzkie*, in: Kultura przeworska vol. I, Lublin, p. 107-126
- JONAKOWSKI M.
1996 *Komplet narzędzi do krzesania ognia w kulturze przeworskiej ze szczególnym uwzględnieniem krzesiów sztabkowatych*, in: Concordia. Studia ofiarowane prof. Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin, Warszawa, p. 93-104
- KACZANOWSKI P.
1995 *Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego*, Kraków

- KASZEWSKA E.
1978
KIETLIŃSKA A., DĄBROWSKA T.
1963
KOBAL' I.
1996
1997
KOENEN C.
1888
KOKOWSKI A.
1981
1991
KONTNY B.
1996
KOOI B. W., BERGMAN C. A.
1997
KOSTRZEWSKI J.
1919
KRÄMER W.
1964
1985
ŁUCZKIEWICZ P.
1997
1998
MADYDA-LEGUTKO R.
1986
MALINOWSKI T.
1953
MARCINIAK J.
1956
MARTYNIAK G., PASTWIŃSKI R.,
PAZDA S.
1997
MĄCZYŃSKA M.
1971
MONTELIUS O.
1895
Zabytki celtyckie z cmentarzyska w Zadowicach, PMMAiE 25, p. 179-187
Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicymierz, powiat Turek, MS 9, p. 143-254
Manche Probleme der La Tène – Kultur des oberen Theißgebietes (Karpatoukraine), ActaACarp 33, p. 139-184
Kultura przeworska na Ukrainie Zakarpackiej, WiadA 53, fasc. 2, p. 31-56
Die vorrömischen, römischen und fränkischen Gräber in Andernach, BJb 86, p. 148-230
Pochówki kowali w Europie od IV w. p.n.e. do VI w.n.e., APolski 26, p. 191-218
Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Lublin
Oszczepki wykonane z materiałów organicznych w okresach przedrzymskim i rzymskim. Próba określenia w materiale archeologicznym, in: Concordia. Studia ofiarowane prof. Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin, Warszawa, p. 147-157
An approach to the study of ancient archery using mathematical modelling, Antiquity 71, p. 124-134
Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit. I. Teil, Leipzig – Würzburg
Das keltische Gräberfeld von Nebringen (Kreis Böblingen), in: Veröffentlichungen des staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart. Reihe A: Vor- und Frühgeschichte, fasc. 8, Stuttgart
Die Grabfunder von Manching und die Latènezeitlichen Flächgräber in Südbayern, in: Die Ausgrabungen in Manching, vol. 9, Stuttgart
Die latènezeitlichen Schwertimporte aus den Gebiet der Przeworsk-Kultur, Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte 79, p. 181-211
Zu ausgewählten balkanischen Waffen der spätlatènezeitlichen Przeworsk – Kultur in Polen, Archäologisches Korrespondenzblatt 28, fasc. 2, p. 253-267
Die Gürtelschnallen der römischen Kaiserzeit und die frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum, [B.A.R. International Series 360]
Narzędzia kowalskie okresu późnolateńskiego i rzymskiego w Polsce, PrzeglA 9, p. 258-271
Cmentarzysko ciałopalne z okresu późnolateńskiego z Wilanowa koło Warszawy, MatStar 2, p. 7-174
Cmentarzysko kultury przeworskiej w Ciecierzynie, gmina Byczyna, woj. opolskie, Wrocław
Cmentarzysko i osada z okresu rzymskiego w Krapkowicach, MatStar 1, p. 251-316
La civilisation primitive en Italie depuis l'introduction des métaux. I partie – Italie Septentrionale, Stockholm

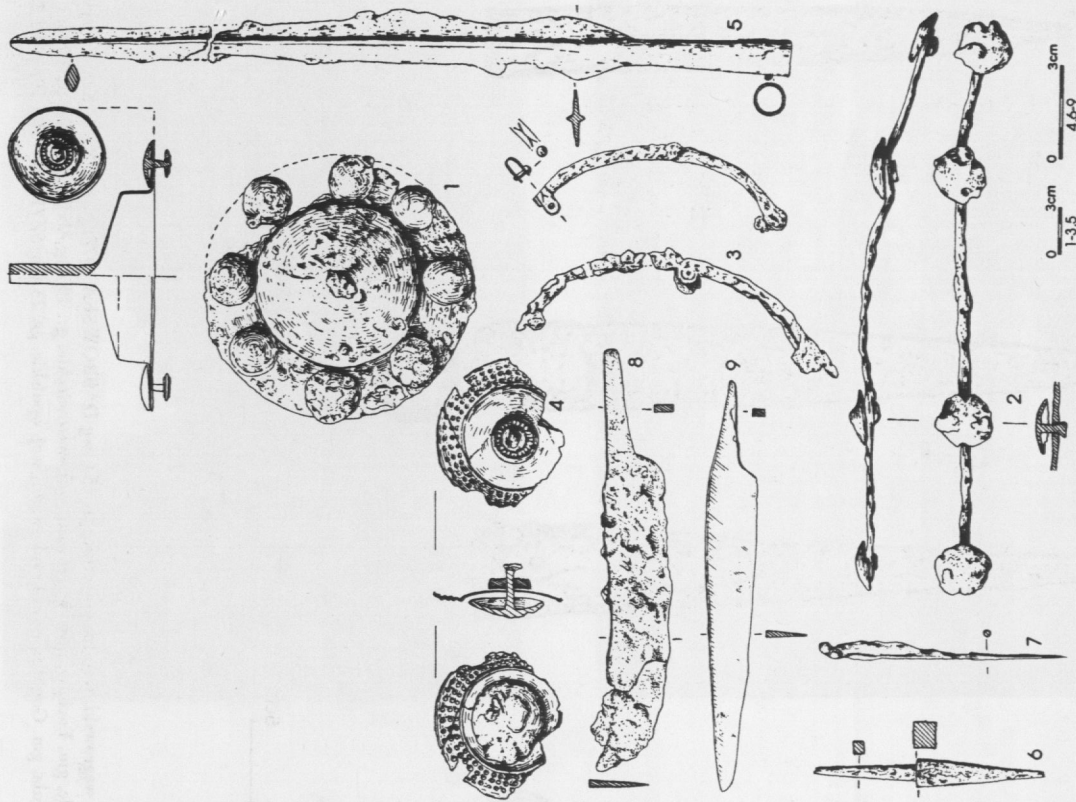
- MYCIELSKA R., WOŹNIAK Z.
1988
OKULICZ J.
1971
- PETRIKOVITS H.
1951
- PIETRZAK M.
1997
- POULIK J.
1942
- PROCHÁZKA A.
1937
REINBACHER E.
1964
- REINECKE P.
1914
- ROBINSON H. R.
1985
SAITOTI T. O., BECKWITH C.
1985
SCHILTZ A.
1903
- SIEVERS S.
1989
- SKURCZYŃSKI S. KS.
1947
SMITH R.
1967
SZEMBEKÓWNA Z.
1916
- SZYDŁOWSKI J.
1964
- THOMPSON L.
1990
TODOROVIC J.
1972
VOUGA P.
1923
- WALDHAUSER J.
1988
- WIELOWIEJSKI J.
1960
WOŹNIAK Z.
1970
- Cmentarzysko wielokulturowe w Błoniu*, MatA 24, p. 5-326.
- Cmentarzysko z okresów późnolateńskiego i rzymskiego w miejscowości Dobrzankowo, pow. Przasnysz*, MatStar 1, p. 127-170
- Eine Pilumspitze von der Grotenburg bei Detmold*, Germania 29, fasc. 3/4, p. 198-210
- Pruszcz Gdański Fundstelle 10. Ein Gräberfeld der Oksywie- und Wielbark-Kultur in Ostpommern*, Kraków
- Das keltische Gräberfeld von Brünn-Malmeritz*, Zeitschrift des Märischen Landesmuseums, p. 49-86
- Gallská kultura na Vyškovsku (La Tène Stredomoravský)*, Slavkov u Brna
- Ein ostgermanische Friedhof bei Stupsk, Kr. Mława in Polen*, in: Varia Archaeologica Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht, Berlin, p. 148-161
- Leichverbrennung bei den Mittelatlanten – Kelten Süddeutschland*, Mainzer Zeitschrift 8-9, p. 111-114
- What the soldiers wore on the Hadrian's wall*, Newcastle upon Tyne 1985
- Massai*, London
- La Tène-Flachgräber im württembergischen Unterland*, Fundberichte aus Schwaben 10, p. 13-32
- Die Waffen von Manching unter Berücksichtigung des Übergangs von LTC zu LTD*, Germania 67, fasc. 1, p. 97-120
- Archeolog na probostwie*, Pamiętnik Kielecki, p. 9-40
- Yoruba Armament*, Journal of African History 7, fasc. 1, p. 87-106
- Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych odbytych w r. 1905 i 1906 na cmentarzysku z epoki rzymskiej w Siemianicach (część IV)*, Roczniki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 43, p. 165-189
- Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Choruli, pow. Krapkowiec*, Wrocław
- A History of South Africa*, London
- Praistorijska Karaburma I. Nekropola mladeg gvozdenog doba*, Beograd
- La Tène. Monographie de la station publiée au nom de la commission des fouilles de La Tène*, Leipzig
- Keltische Gräberfelder in Böhmen*, Bericht der Römisch-Germanische Kommission 69, p. 24-180
- Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim*, MS 6, p. 7-287
- Osadnictwo celtyckie w Polsce*, Wrocław

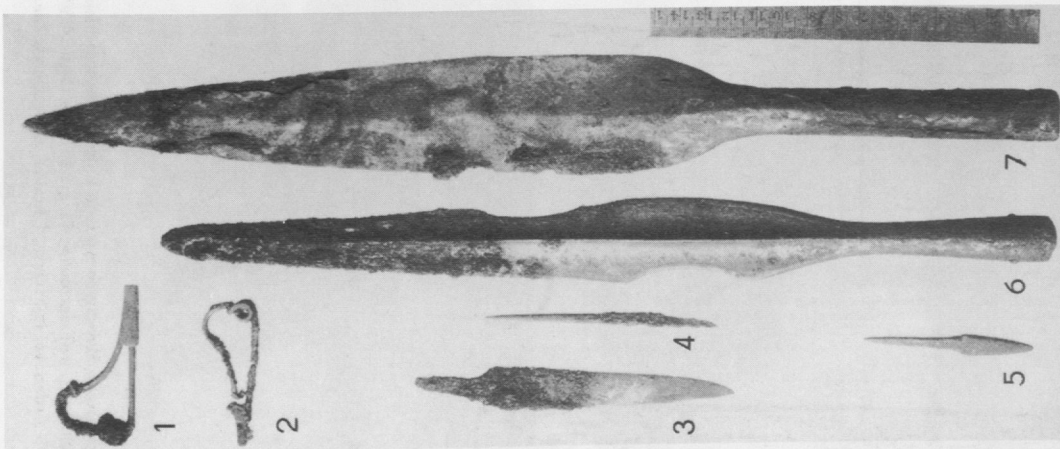
Przykłady toków tulejkowatych (typ D): 1- Ciecierzyn, gm. Byczyna, pow. kluczborski, woj. opolskie, gr. 30 (wg MARTYNIAK, PASTWIŃSKI, PAZDA 1997: pl. XXXIV: 2); 2- Zubowice, gm. Komarów - Osada, pow. zamojski, woj. lubelskie (wg KOKOWSKI 1991: fig.18); 3- Warszawa - Wilanów, gm. Warszawa - Wilanów, pow. warszawski, woj. mazowieckie, gr. 49 (wg MARCINIAK 1957: pl. XLIV: 7); 4- Siemniechów, gm. Widawa, pow. łaski, woj. łódzkie, gr. 12 (wg JAZDŻEWSKA 1994: fig. 4; b); 5- Kamieńczyk, gm. Wyszów, pow. wyszkowski, woj. mazowieckie, gr. 335 (wg DĄBROWSKA 1997: pl. CLIII: 10); 6- Błonie, gm. Koprzywnica, pow. sandomierski, woj. świętokrzyskie, gr. 146 (wg MYCIELSKA, WOŹNIAK 1988: pl. CXXXII: 2).

Przykłady toków z trzpieniem (typ II): 1- odmiana a - Loisy - sur - Marne, d. Marne (wg DÉCHELETTE 1927: fig. 481: 2); 2- odmiana b - Gauting, Kr. Starnberg, gr. z 1937 r. (wg KRÄMER 1985: pl. 65: 10); 3 - odmiana c - München - Obermenzing, Kr. München, gr. 12 (wg KRÄMER 1985: pl. 60: 5); 4- odmiana d - Bologna - Benacci, gr. 176 (wg MONTELIUS 1895: pl. 111: 15); 5- odmiana e - Holubice, okr. Vyskov, gr. XXXII (wg FILIP 1956: fig. 48: 6); 6- odmiana f - Connantre, d. Marne (wg DÉCHELETTE 1927: fig. 481: 1); 7- odmiana g - Tuchomyśl, okr. Ústí nad Labem, gr. 3 (wg WALDHAUSER 1988: pl. 32: 19).

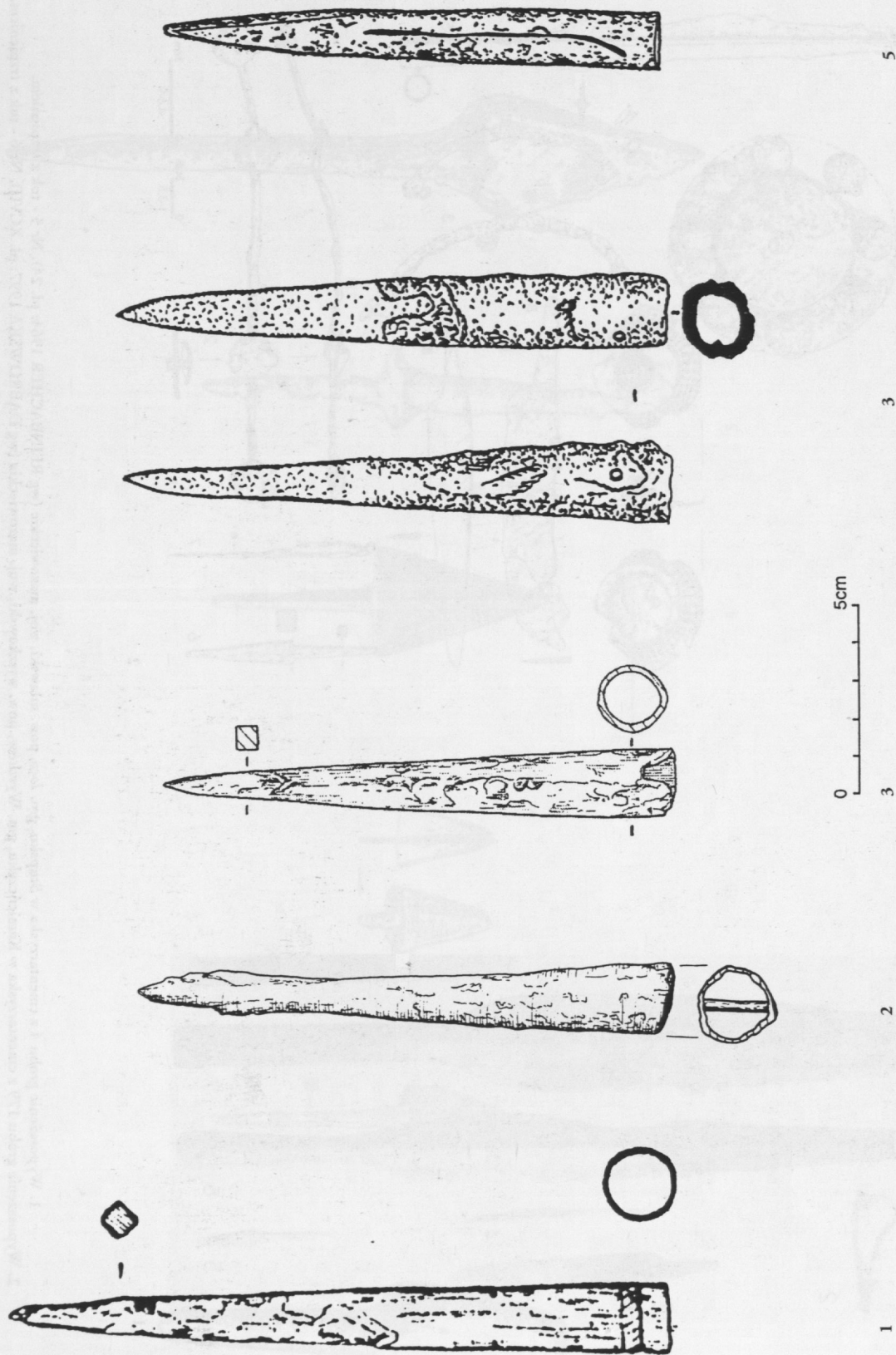

2

1

1. Wyposażenie grobu 4 z cmentarzyska w Stupsku, gm. loco, pow. mławski, woj. mazowieckie (wg REINBACHER 1964: pl. 24), Nr 5 - tok z trzpieniem.
2. Wyposażenie grobu 179 z cmentarzyska w Kamieńcu, gm. Wyszaków, pow. wyszkowski, woj. mazowieckie (wg DĄBROWSKA 1997: pl. XC VII), Nr 6 - tok z trzpieniem.

Przykłady grotów stożkowatych z terenu kultury przeworskiej: 1- Karczewiec, gm. Wierzbno, pow. węgrowski, woj. mazowieckie, gr. 15a (wg DĄBROWSKA 1973: pl. IV: 8); 2- Kamieńczyk, gm. Wyszków, pow. wyszkowski, woj. mazowieckie, gr. 297 (wg DĄBROWSKA 1997: pl. CXXXVII: 2); Nadkole, gm. Łochów, pow. węgrowski, woj. mazowieckie, gr. 49 (wg ANDRZEJOWSKI 1998: pl. XXXVII: 8); 4- Ardanove, raj. Irśava, Ukraina, znalezisko luźne (wg KOBAL' 1997: fig. 3d); 5- Chorula, gm. Gogolin, pow. krapkowicki, woj. opolskie, gr. 23 (wg SZYDŁOWSKI 1964: fig. 22: 3).